

Herinneringscultuur, herdenkingsplicht en de historici in onze democratie

Over de omgang met de geschiedenis van de twintigste eeuw en de erfenis van het totalitarisme

WILLEM ERAUW *

We leven in een tijd van grote belangstelling voor het verleden. Door razendsnelle ontwikkelingen in onze maatschappij gedurende de laatste decennia zijn oude vertrouwde zekerheden verloren geraakt. De globalisering van de economie, de komst van internet, de nieuwe media en communicatiemiddelen, de digitalisering, de nieuwe mondiale verhoudingen na het einde van de Koude Oorlog, de evolutie op vlak van demografie en migratie neigt steeds meer tot het koesteren van het teloor gegane verleden. Dit heeft zich ontwikkeld tot een ware herinneringscultus, die een houvast biedt in een tijd van grote veranderingen. Hoe sneller het verleden verglijdt, hoe meer we het willen vasthouden. Dit leidt tot een maniakale herinneringsdrang, waarbij de meest verscheiden herinneringsinitiatieven, herdenkingsoorden en musea als paddestoelen oprijzen.

Ook op politiek vlak doet er zich in ons democratisch bestel sinds enkele decennia een aardverschuiving voor. De opkomst van populistische partijen met extreemrechtse wortels leidt, in Vlaanderen nog meer dan elders, tot de oproep om de geschiedenis in gedachten te houden en alert te blijven voor ideeën en stromingen die onze rechtstaat en samenleving bedreigen. De cultus van de herinnering ontpopt zich in een herinneringsplicht, die onze

maatschappij moet behoeden voor ideologische en politieke ontsporingen.

Het is begrijpelijk dat historici, die zich dagdagelijks op een wetenschappelijke manier met het verleden bezighouden, kritisch staan tegenover die evolutie. Hun streven naar objectieve kennis van de geschiedenis is van een geheel andere orde dan de emotionele relatie met het verleden in de herinneringscultus. Historici staan dan ook huiverig tegenover de opgezweepte gevoelens die ermee gepaard gaan en waartoe de herinneringsplicht aanleiding kan geven in slogans a la ‘Nooit meer vergeten’, ‘Nooit meer oorlog’, ‘Nooit meer Auschwitz’.

De historici, de herinneringsplicht en de politiek

Enerzijds kan men zich verheugen op de interesse van een groot publiek in geschiedenis, anderzijds is men zich bewust van de gevaren die de herinneringsplicht met zich mee kan brengen. Dit gevaar leek zo dreigend geworden dat tientallen historici van ons land zich begin dit jaar geroepen voelden een manifest te ondertekenen, dat in enkele toonaangevende kranten werd gepubliceerd¹. De directe aanleiding voor het manifest waren de signalen uit de politiek. Bij monde van MR-senator Alain

1 Gepubliceerd in o.a. *De Standaard* en *La Libre Belgique* van 25 januari 2006.

Destexhe was een wetsvoorstel aangekondigd geworden in verband met de rol van de overheid in de herinneringsplicht².

Herinneren en herdenken, zo luidt het manifest, zijn weliswaar volkomen legitieme activiteiten die door de overheid worden georganiseerd, maar mogen niet worden verward met de wetenschappelijke onderzoekspraktijk. In die zin was het een pleidooi voor een duidelijk onderscheid tussen herinnering en historisch onderzoek. In deze tijd van grote aandacht voor het verleden en talloze door de overheid gesteunde herdenkingsinitiatieven, wilde het wijzen op enkele problemen in het historische metier, te wijten aan afzijdigheid of desinteresse van de overheid. Vooral op de noodzaak om de verouderde archiefwet aan te passen, wordt sinds decennia aangedrongen. In tegenstelling tot de situatie in onze buurlanden vormt de huidige archiefwet een belemmering voor degelijk onderzoek van de Belgische hedendaagse geschiedenis. De overheid toont zich de laatste jaren wel bereid om verantwoordelijkheden van Belgische overheden in het verleden ten gronde te laten onderzoeken en geeft daartoe bijzondere bevoegdheden aan verschillende commissies. Tegelijkertijd laat ze allerlei administratieve en juridische restricties bestaan, die de historici verhinderen om het bronnenmateriaal ten volle te kunnen benutten.

Het manifest was niet alleen een pleidooi om het historisch onderzoek vanuit de overheid te valoriseren en te ondersteunen met meer wettelijke en financiële midde-

len. Men wees ook op gevaren, die besloten liggen in de cultus van de vaak politieke en ideologisch geladen herdenkingen en commemoraties.

Een eerste gevaar is dat de praktijk van het historisch onderzoek erin zou worden meegesleept en als een aanhangsel van de herinneringscultus zou worden beschouwd. Geschiedenis is meer dan de grote tragedies die aanleiding zijn tot herinnering en herdenking en waaruit de politiek lessen wil trekken. Door de grote aandacht vanuit de politiek voor de herinneringscultus bestaat het gevaar dat historisch onderzoek te veel bepaald zou worden door de politieke agenda.

Een tweede gevaar ligt in elke vorm van herdenking besloten. Het verleden wordt erin gepresenteerd als iets dat moet worden afgekeurd of geprezen. We worden aangemaand er morele lessen uit te trekken. Dit “toenemende ‘strafbaarheidsgehalte’”, aldus het manifest, “vormt een bedreiging voor de vrijheid van mening en onderzoek” en houdt zelf “perverse effecten” in. Zo wordt het verleden vaak opgedeeld in Goeden en Slechten, een manicheïstisch schouwspel waarin de dichotomie van slachtoffer en beul centraal staat. Het gevaar is reëel dat de herinneringsplichtigen zich daarbij zelfvoldaan wettelen in een slachtoffercultus. In de herinneringscultus geeft het verleden aanleiding tot collectieve schuldbekentenissen of, nog erger, collectieve verdienste. De zelfgenoegzaamheid die daardoor ontstaat kan ons blind maken voor soortgelijke

² De tekst van het wetsvoorstel (14 maart 2006) van Alain Destexhe en Isabelle Durand is op internet integraal na te lezen via de website van de senaat (www.senaat.be)

tragedies, die zich voor onze ogen in de wereld afspelen. De glorie en de gruwel van de Franse Revolutie werd in 1989 gecommemoreerd in een onbeheersbare vraatzucht van herinnering³, terwijl in een ander deel van Europa grove schendingen van de mensenrechten en etnische zuiveringen plaatsvonden.

Nog een gevaar van de herinneringsplicht is dat ze een officiële versie van de geschiedenis voorspiegelt, die uitdrukking is van een politiek correct denken en dus niet in vraag kan worden gesteld. Historici zijn beducht voor een tendens waarin de geschiedenis in wetten wordt vastgelegd. De wet op het negationisme is er weliswaar met de beste bedoelingen gekomen, maar kan ook leiden tot een oncontroleerbare dynamiek⁴. In het wetsvoorstel van Alain Destexhe werd opgeroepen tot een reflectie over mogelijke uitbreiding van de wet naar andere genocides dan de Shoah. Dit mondt uit in een versterde, in wetten vastgelegde geschiedenis, een steriele tirannie van de herinneringscultus⁵, die een ongedwongen, genuanceerde en kritische relatie met de geschiedenis in de weg staat.

Uit het voorgaande blijkt de ambigue houding van de professionele historici tegenover herinneringscultus. Enerzijds erkent men de legitimiteit en autonomie van de herinnering tegenover het histo-

risch onderzoek. Anderzijds duidt men op de gevaren. Men erkent dat de herinneringscultus in een andere relatie tot het verleden staat, los van de relatie die de historicus met het verleden heeft. Tegelijkertijd veroordeelt men de relatie van de herinneringscultus met het verleden, een emotionele relatie die niet bijdraagt tot een ruimer begrip en grotere kennis van het verleden. Kortom, een relatie die de geschiedenis geen recht doet. De erkenning van de herinnering als iets wat los staat van de historische praktijk, is dus slechts schijn. Dat blijkt trouwens overduidelijk uit de titel boven de Nederlandstalige versie van het manifest: niet “geschiedenis is *iets anders* dan herinneren”, maar wel “geschiedenis is *meer dan* herinneren” (mijn cursivering).

Transit Mechelen : het project, de plannen, de polemie

Dit accaparereren van de herinneringscultus door de professionele historici, het willen inbedden van de herinnering in een historisch-wetenschappelijke omgang met het verleden, komt duidelijk tot uiting in de verwickelingen met betrekking tot de reeds jaren aanslepende plannen voor een Vlaams Holocaustmuseum. In navolging van andere landen zette de plicht tot herinnering van de Jodenvervolgging de Vlaamse regering er toe aan om een initiatief te nemen om het reeds bestaande klein-

3 “La boulimie commémorative a absorbé la tentative destinée à maîtriser le phénomène”, in PIERRE NORA (dir.), *Lieux de Mémoire III. Les France*, Parijs, 1992, p. 977.

4 Belgische historici zijn daarbij vooral bezorgd dat de politieke inmenging dezelfde richting als in Frankrijk zou uitgaan. Op enkele jaren tijd werden verschillende Franse wetten gestemd die verboden en geboden opleggen aan de omgang met de eigentijdse geschiedenis, niettegenstaande de verontwaardiging van vele historici, cf. ESTHER BENBASSA, “La guerre des mémoires”, in *Libération*, 5.1.2006.

5 PIERRE NORA (dir.), *Lieux de Mémoire...*, p. 1012.

schalige Joods Museum van Deportatie en Verzet (JMDV) in de Dossin-kaserne, om te bouwen tot een volwaardig Holocaustmuseum. De dreiging van extreem-rechts had verschillende Europese landen er in 2000 toe gebracht in Stockholm een conferentie bijeen te roepen om de herdenking van en lering uit de Shoah, kracht bij te zetten ⁶.

In opdracht van de regering werkte een comité van experts een plan uit, dat in een brochure met conclusie en aanbevelingen in het najaar van 2005 aan de pers werd voorgesteld ⁷. Het plan voorzag in een groots opgezet museum waarin de Jodenvervolgung vanuit een vergelijkend perspectief in zeer ruime historische context kon worden geplaatst. Het nieuwe museum wordt gehuisvest tegenover de Dossinkaserne, die in de schaduw van het nieuwe museum, als bescheiden memoriaal mag blijven bestaan. Hiermee zijn de verhoudingen geschetst, die aanleiding waren tot een bitsige woordenstrijd in de pers. Daarin kwamen herinneringscultus en de historisch-wetenschappelijke invalshoek lijnrecht tegenover elkaar te staan. Dit leidde tot een patstelling, die de plannen zelfs dreigden te blokkeren.

De nabestaanden en vertegenwoordigers van de slachtoffers voelden zich verongelijkt omdat hun stem, hun specifieke relatie

tot het tragische verleden, in de plannen niet centraal stonden. Dat was precies de bedoeling van de experts, die zich wel bewust waren dat een museum een ander doel dient dan een herdenkingsoord. In de polemiek wordt de verwarring tussen verschillende, vaak tegengestelde vormen van omgang met het verleden, duidelijk.

Het comparatieve perspectief wordt door ene partij aangevoeld als zout in de wonde. Het vergelijken wordt al snel begrepen als 'gelijk stellen aan' in plaats van het "onderzoeken van gelijkenissen en verschillen". Het gelijk stellen van verschillende genocides wordt vervolgens omschreven als de banalisering van de Holocaust ⁸. Van daar is het voor sommigen maar een kleine stap naar de beschuldiging van negationisme. Een aanklacht die kan tellen voor historici, wiens taak het net is om negationisten op wetenschappelijke gronden van antwoord te dienen.

De historici die het project uitwerkten verdedigen zich natuurlijk in de eerste plaats door te wijzen op hun expertise en professionaliteit. Zij zijn het die het voorrecht opeisen om te bepalen wat een serene, verstandige en zo objectieve mogelijke manier is met de geschiedenis om te gaan. Ze tonen ook respect voor de nabestaanden, in die mate dat het project ruimte laat voor het voortbestaan

6 Cf. "Dossier: Een holocaustmuseum in Vlaanderen. Polemieken, artikels en interviews", in *Driemaandelijks Tijdschrift van de Stichting Auschwitz*, nr. 76-77, 7-12.2002, p. 69-195.

7 *Transit Mechelen. Museum over Vervolgung en Volkenmoord. Conclusies en aanbevelingen van het Wetenschappelijk Comité*, Brussel, 15.9.2005. De brochure is ook te raadplegen op internet : www.cegesoma.be/interne/Transit_Mechelen/brochure_transit_mechelen.pdf

8 Journaliste Mia Doornaert van De Standaard is nooit te beroerd om dat standpunt met haar scherpe pen te vertolken. Het comparatieve perspectief wordt bij haar het "verdoezelen van Europa's volkerenmoord in een galerij van wredeheden". Haar toorn drijft haar zover de voorstellen van het Transit-comité te omschrijven als "de intellectuele terreur van een klikje dat de Shoah mordicus wil banaliseren", in *De Standaard*, 27.1.2006.

van een memoriaal, als plaats om te herdenken en te rouwen. Toch wordt de visie van de andere partij bestempeld als ‘blikvernaauwing’⁹. Een tautologische redenering, want tegenover een comparatieve voorstelling van de geschiedenis is hun blik uiteraard vernauwd. De categorie ‘blikvernaauwing’ impliceert een tekort aan kennis en kunde om een historisch feit in zijn context te plaatsen. Het is een typisch verwijt van de professionele historicus aan de amateur. Wijzen dergelijke verwijten er niet op dat men te weinig oog heeft voor een geheel andere relatie tot het verleden, die hier ook haar rechten wil opeisen? In een dergelijke, geheel andere relatie zijn vergelijkingen met andere tragedies uit de wereldgeschiedenis geen blikverruiming, maar doen net afbreuk doen aan de authenticiteit van de historische ervaring. De herinnering aan de Jodenvervolging in België gebruiken als opstap om ook andere genocides de revue te doen passeren, leidt tot een ontzenuwde geschiedenis waaraan de specificiteit van het Joodse lijden is onttrokken, waaruit leven en leed van de betrokken slachtoffers is weggevloeid.

De tweespalt tussen de twee visies kan ook worden belicht vanuit het perspectief van de geschiedtheorie. In deze discipline, die de omgang met en kennis van het verleden

vanuit filosofisch oogpunt bestudeert, is er de laatste decennia een groeiende aandacht voor de historische ervaring. Daarmee wordt de zintuiglijke waarneming en het contact met het verleden bedoeld, die intenser worden naarmate er minder kennis, interpretatie en contextualisering mee gemoeid is¹⁰. De historiografie en historisch-wetenschappelijke interpretatiekunde staat er dan ook onwennig tegenover en verdringt de historische ervaring als een vreemde eend in de bijt: “De hermeneutiek ziet de eliminatie van de directheid van de historische ervaring als haar voornaamste doelstelling”¹¹. In hun plannen voor het Museum Transit laten de historici van het comité plaats voor de historische ervaring in een memoriaal. De ‘blikvernaauwing’ van de nabestaanden is echter ondergeschikt aan het geplande nabijgelegen nieuwe museum, dat in een ruim kader recht zal doen aan de geschiedenis. Zelfverzekerd gaat Bruno De Wever, voorzitter van het comité, “ervan uit dat de Joodse gemeenschap in België deze doelstellingen deelt”¹².

De criminele canon van de herinneringscultus

De polemiek raakt natuurlijk de heikele vraag naar de vergelijkbaarheid van de *Shoah* met andere genocides en, daarbij

⁹ *Transit Mechelen...*, p. 5.

¹⁰ Waarmee ze een verdere stap doet in de postmoderne afbraak van de kentheorie met in haar zog alle transcendentalisme en *Wirkungsgeschichte*, tekstualisme en semiotiek, waarbij werkelijkheid en ervaring tot een irrelevant appendix van de taal waren gereduceerd, cf. FRANK R. ANKERSMIT, *De historische ervaring...*, Groningen, 1993, p. 25.

¹¹ FRANK R. ANKERSMIT, *De historische ervaring...*, p. 8. In hetzelfde boek is Ankersmit niet te beroerd om zich aan volgende voorspelling te wagen: in de reflectie op de geesteswetenschappen zal “de ervaring (...) spoedig de plaats innemen die taal, discours, *Wirkungsgeschichte* en narrativiteit tot voor kort bezaten” (p. 25).

¹² In *De Standaard*, 6.2.2006. Een week na haar aanval krijgt Mia Doornaert lik op stuk. Dat de nabestaanden er echter een geheel andere relatie tot het tragische verleden op na houden, is iets waarmee Bruno De Wever blijkbaar geen rekening wenst te houden.

aansluitend, ook naar de (on)mogelijkheid van de representatie van de judeocide. In het collectieve geheugen is die tragedie uitgegroeid tot een onuitwisbaar symbool van de gruwel waartoe mensen in staat zijn, een criminele canon van de geschiedenis van de twintigste eeuw. Een onbegrijpelijke tragedie, die zich niet zomaar laat vergelijken met andere donkere bladzijden uit de wereldgeschiedenis, ook niet in academische kringen. Nog in 1993 vond er in Auschwitz een internationaal congres plaats onder de titel “de uniciteit en onvergelykbaarheid van de Holocaust”. De uniciteit van een historisch feit vooropstellen is natuurlijk een banale claim, want elk feit uit het verleden is uniek. Het als onvergelykbaar en dus onbegrijpelijk bestempelen is al even zinloos. Men isoleert het uit de geschiedenis, waardoor het zijn betekenis verliest en op den duur ook ongeloofwaardig wordt. Het is bovendien onlogisch, want men kan niet tegelijkertijd beweren dat men uit de geschiedenis moet leren en dat een gebeurtenis onvergelykbaar is.

De tegenstelling tussen het willen herdenken van een onvergelykbare tragedie en het onderzoeken van een genocide, is misschien nog het best te verklaren met de tegenstelling tussen de herinnering in het publieke debat en de herinnering in de privé-sfeer. Vergelijken, veralgemenen, het afwegen van verschillen en gelijkenissen zijn in het historisch onderzoek en op het publieke forum, de middelen om de feiten uit het verleden te interpreteren en er lessen uit te trekken. Daarentegen zal men

zich in de privé-sfeer het verlies van dierbaren en persoonlijk leed als onvergelykbaar en vaak ook als onbegrijpelijk herinneren. Het gaat hier om een hoogst emotionele beroering, geen afstand kunnen en willen nemen van de directe ervaring van het verleden. Het willen begrijpen, zou afbreuk doen aan het raadsel van wat is gebeurd, een ervaring van een stuk verleden dat niet kan worden gerationaliseerd. Het is dan ook deze vorm van herinnering die, in de herdenking en geschiedschrijving van de *Shoah*, is uitgedijd naar de publieke herinneringscultus en dito plichten. Men kan dit betreuren, maar het verklaart wel waarom voor sommigen de voorstelling van het verleden in een Transit-museum onaanvaardbaar is zonder de nabestaanden en hun persoonlijke leed centraal te stellen.

In onze maatschappij hebben de nazimisdaden vaak de status van een absoluut kwaad, het summum van fascisme, racisme, antisemitisme en uitsluiting op basis van etnische afkomst. Het is de schandvlek waarover het politiek correcte denken op regelmatige terugkerende herdenkingen haar afschuw moet uitspreken. Dat geldt ook voor de geschiedenisles in de school. Ondanks de evolutie sinds het einde van de Koude Oorlog, is daar weinig verandering in gekomen. Zestig jaar na de Tweede Wereldoorlog zijn de doelstellingen van de pedagogische praktijk nauwelijks anders dan bij de 50-jarige herdenking¹³. In tegenstelling tot het publieke forum, is de status van de Tweede Wereldoorlog in de historische onderzoekspraktijk tanende.

13 Claire Pahaut in NADIA FARKH, PIETER LAGROU, CHRISTIAN LAPORTE, SIMONE SUSSKIND & YANNIS THANASSEKOS, *Paroles de mémoires. Paroles d'histoire : en jeu. Actes de la journée pédagogique du 18 novembre 2004*, Brussel, 2006, p. 7.

Op een recente studiedag over herinnering en geschiedenis, sprak Pieter Lagrou over de wisselende perspectieven, van waaruit de Tweede Wereldoorlog kan worden vergeleken met andere conflicten. Hij gaf enkele pistes aan, waardoor we de Tweede Wereldoorlog kunnen inschakelen in een geschiedenis van vervolging en volkenmoord. Als een van de meest bevoegen geleerden van ons land op dit terrein, introduceerde hij een benadering die hij enkele jaren geleden nog had gemeden: de tijd is gekomen om de Tweede Wereldoorlog 'te banaliseren'¹⁴. Het woord zal op het publieke forum vandaag blijven shockeren, maar toont aan hoezeer historici zich bewust zijn geworden van het onevenwicht, waarin fascisme en nazisme werden overgeaccentueerd tegenover andere ideologieën en stromingen die tot onderdrukking en volkenmoord hebben geleid.

Het panorama van vervolging en volkenmoord, dat in het museum Transit Mechelen zal worden gepresenteerd, is een uitdrukking van die visie. Het comité, waarvan Pieter Lagrou deel uitmaakte, wil op die manier vorm geven aan een museum dat zijn tijd ver vooruit loopt. Het woord oorlog of holocaust komen niet meer in de naam voor. Heel treffend duidt de term Transit, behalve op de overstapplaats van de gedeporteerden, ook op migratie in het algemeen. Migratie is immers doorheen de twintigste eeuw sterk

verbonden met vervolging, verdrijving en etnische zuivering. In de titel alleen al, zit dus reeds een krachtig statement om afstand te willen doen van de verstarde denkschema's in de traditionele herinneringscultus, om het klassieke holocaustverhaal te doorbreken.

Het museum wil echter niet alleen een overzicht van de geschiedenis van vervolging en volkenmoord in de twintigste eeuw weergeven. Door te wijzen op de evoluties die kunnen leiden tot onderdrukking, vervolging en genocide wil ze impliciet ook waarschuwen voor dergelijke ontwikkelingen in heden en toekomst. Daarom wordt het ook een 'geëngageerd museum' genoemd, dat waarden als democratie, mensenrechten, tolerantie en pluralisme verdedigt en uitdraagt¹⁵. Bruno De Wever sprak die intentie ook uit tijdens het seminarie over herinnering en geschiedenis, dat op 21 juni 2006 in het SOMA doorging: de historici werden niet enkel op basis van hun expertise aangezocht, de opdracht was eveneens een appél aan hun burgerzin. Het project was zowel een historische als een morele zaak, waarbij de medewerkers even gemotiveerd waren om de geschiedenis recht te doen als de waarden van onze democratische rechtstaat te verdedigen. Het is dan ook de bedoeling de bezoeker een morele boodschap mee te geven als waarschuwing tegen de gevaren van ideologieën die onze democratie kunnen bedreigen. Het laconieke zinnetje "Het

14 Pieter Lagrou in *Idem*, p. 20.

15 "In deze zin zal het museum in Mechelen een geëngageerd museum zijn, want het moet herhaling helpen voorkomen" (Bruno De Wever in *De Standaard*, 6.2.2006).

museum wil zelf niet oordelen”¹⁶, lijkt het tegendeel alleen te bevestigen. Aan elke evocatie van de geschiedenis, a fortiori bij dit thema, liggen natuurlijk ideologische en morele waarden ten grondslag. Het engagement en de ethische intenties van de leden van het comité, spreken voor zich.

Dat het project Transit Mechelen een polemiek uitlokt, was blijkbaar de bedoeling van het comité. Het wil geen officiële versie van de geschiedenis uitdragen. In een aankondiging op de eerste pagina staat het al: “deze brochure heeft de bedoeling een discussie op gang brengen op basis van wetenschappelijke verantwoorde argumenten”. Het is dan ook onze intentie om in de discussie een element te introduceren dat afwezig is in het ontwerp van het project. In een reflectie over de betekenis van de Eerste Wereldoorlog sprak Pieter Lagrou het zijdelings al aan: met de Eerste Wereldoorlog als nieuwe matrix voor een goed begrip van de twintigste eeuw, zullen we het fenomeen van het totalitarisme beter kunnen vatten. Elke contemporanist weet dat de term totalitarisme een sleutelbegrip is in verklaringen van onderdrukking, vervolging en volkenmoord in de twintigste eeuw. Het is in brede wetenschappelijke en intellectuele kringen gebruikt en heeft sinds het einde van de Koude Oorlog een nieuw elan gekregen.

Herinneringscultus en totalitarisme

Het begrip totalitarisme duikt regelmatig op in recente publicaties, ook de hernieuwde aandacht voor en vertalingen van het werk van Hannah Arendt zijn een teken ervan. Wil men internationaal vergelijken hoe de term te pas en te onpas in de historisch-wetenschappelijke literatuur opduikt, dan is de stroom van de laatste jaren nauwelijks bij te houden. Toch zijn er enkele goede redenen om te wijzen op een boek, dat de thematiek op een bijzonder scherpe manier aan de kaak stelt¹⁷. Barbara Spinelli brengt de problematiek van herinneringsplicht op een zeer prangende wijze in verband met de erfenis van het totalitarisme¹⁸. Het boek is dan ook geen serene analyse, maar een vurige aanklacht tegen de manier waarop, in de meeste West-Europese landen, met die erfenis wordt omgegaan. De auteur heeft *in se* eenzelfde bekommernis als deze die tot uitdrukking komt in het manifest of het project Transit Mechelen: waarschuwen tegen de zelfgenoegzaamheid inherent aan de herinneringscultus, verwerpen van een door de overheid gedicteerde officiële geschiedenis, engagement in het wijzen op mechanismen en processen die leiden tot vervolging en volkenmoord.

De herinneringscultus, aldus Barbara Spinelli, bindt beleidsmakers en de goege-

¹⁶ *Transit Mechelen...*, p. 36.

¹⁷ BARBARA SPINELLI, *Der Gebrauch der Erinnerung. Europa und das Erbe des Totalitarismus*, München, 2002. Omdat het boek vanuit het Italiaans alleen in het Duits is vertaald, zal het wellicht aan de aandacht van velen hier te lande zijn ontsnapt.

¹⁸ De auteur (*1946) is de dochter van de Altiero Spinelli, één van de architecten van de naoorlogse Europese samenwerking, en Ursula Hirschman, een Duits-Joodse verzetstrijdster die Spinelli in zijn ballingsoord Ventotene had leren kennen. Barbara Spinelli was medeoprichtster van *La Repubblica* en ook correspondent, met standplaats Parijs, voor kranten als *Corriere de la sera* en *La Stampa*. Als erkenning voor haar strijd voor de verdediging van de mensenrechten kreeg ze in 2005 de prestigieuze prijs *È giornalismo*.

meente oogkleppen aan, waardoor ze gefixeerd blijven op fascisme en nazisme. Het einde van de Tweede Wereldoorlog was het einde van de gruwel, de vernietiging van het Kwaad. We vierden vijftig of zestig jaar bevrijding en vrede in Europa. Dit cano-nieke anti-fascisme maakt ons blind voor onderdrukking, vervolging en schending van de mensenrechten die half Europa na de Tweede Wereldoorlog zijn blijven teisteren. Het maakt het onmogelijk het lot van de verschillende volkeren in vergelijkend Europees perspectief te stellen. De herinneringscultus gedraagt zich als een manisch-depressieve geest die extase met neerslachtigheid afwisselt : laaiend enthousiast om de misdaden van fascisme en nazisme te veroordelen, apathisch en lethargisch als het gaat over het herinneren van die onder het communisme en stalinisme. De historici in ons land voelen wel de plicht om de geschiedenis in een vergelijkend perspectief recht te doen, maar de tegenwind van het politiek correcte denken doet hen terugdeinzen om niet alleen het fascisme, maar ook het communisme voor te stellen als een systeem waarin mechanismen van uitsluiting en vervolging inherent aanwezig zijn ¹⁹. Die terughoudendheid duidt volgens Spinelli op niets minder dan een geestesziekte, een kwaal die ons hindert uit de geschiedenis te leren.

De solidariteit tussen de overwinnaars van de Tweede Wereldoorlog heeft haar

schaduw ver in de tijd vooruit geworpen. Het resultaat is de “gunst, die het communisme voor het tribunaal van de herinnering geniet” ²⁰. Dit voorrecht van de vergeving en zelfs het vergeten hoeft allerm minst verwondering te wekken. Het communisme is niet militair overwonnen, het is vermolmd, verkankerd en geïmplo-deerd. De hoofdrolspelers hoeven zich niet te verantwoorden en hebben, in het beste geval, het toneel verlaten. In andere gevallen hebben ze een democratisch masker opgezet om hun machtsposities in politiek, economie en media te blijven behouden. In West-Europa blijven, ook na 1989, vele intellectuelen een dubbelzinnige houding aannemen. Het communisme was voor hen immers gebaseerd op humanistische idealen die niet verwerpelijk zijn zoals het racisme en antisemitisme van de nazi’s. De gruwelen van pak weg Stalin, Mao of Pol Pot waren hoogstens bloedige ontsporingen van een menslievende ideologie. Ook het *Zwartboek van het communisme* heeft die mentaliteit niet ingrijpend kunnen wijzigen. De wrevel en weerzin die het in brede kring opwekte, zijn het bewijs. Het is geen toeval dat men teruggrijpt naar de inleiding ervan, om het te bekritisieren als een omstreden en tendentieuze studie, een karikatuur van de comparatieve geschiedenis ²¹.

In dezelfde wetenschappelijke publicatie waarin Pieter Lagrou’s vernieuwende inzichten over geschiedschrijving en

19 In de 51 pagina’s van de brochure *Transit Mechelen. Museum over Vervolging en Volkenmoord*, wordt er slechts één maal naar verwezen, op p. 37.

20 BARBARA SPINELLI, *Der Gebrauch der Erinnerung...*, p. 17.

21 “*Vous connaissez toutes les controverses autour de la très mauvaise introduction du ‘Livre noir du communisme’*”, aldus Pieter Lagrou in NADIA FARKH, PIETER LAGROU, CHRISTIAN LAPORTE, SIMONE SUSSKIND & YANNIS THANASSEKOS, *Paroles de mémoires...*, p. 21.

herinnering van de Tweede Wereldoorlog staan, is een artikel opgenomen van Yannis Thanassekos, directeur van de Auschwitz-stichting. Het is een voorbeeld van de gunst die het communisme, ook onder experten, vandaag nog kan genieten. In een passage over de historische context van de opkomst van het fascisme, duikt een zin op die overduidelijk toont wat Barbara Spinelli bedoelt. Het Sovjetregime van de jaren dertig wordt erin voorgesteld als een volksdemocratie met dezelfde eigenschappen als de liberale burgerlijke democratie: politiek pluralisme, een parlement met verschillende politieke partijen, autonomie van de civiele maatschappij tegenover de staat²². De amnesie voor de misdaden van het stalinisme leidt niet alleen tot onevenwicht en overaccentuering van fascisme en nazisme, zoals in deze zin blijkt kan het de geschiedenis ook simpelweg op zijn kop zetten.

Barbara Spinelli biedt een remedie tegen de kwaal aan, door extreem-linkse en extreem-rechtse ideologieën en politieke systemen tegenover de waarden van onze liberale democratie te plaatsen. Dit kan het best vanuit het perspectief van het totalitarisme. Willen we, zoals in het project Transit Mechelen, op een geëngageerde manier waarschuwen voor de mechanismen en processen die leiden tot vervolging en volkenmoord, dan is het totalitarisme een sleutelbegrip in de verdediging van democratie, pluralisme, tolerantie en mensenrechten. Het biedt de meest overkoepelende en globale visie om de gevaren

in te zien die onze rechtstaat kunnen bedreigen en om de liberale grondslagen van onze parlementaire democratie te vrijwaren.

Totalitarisme als negatie van de democratische rechtstaat

De term totalitarisme wordt in het boek van Barbara Spinelli nauwelijks theoretisch onderbouwd. Ze gebruikt het eerder als een ordewoord, een strijdkreet om diegenen, die door de herinneringscultus en de zelfgenoegzaamheid zijn ingedommeld, wakker te schudden. Meer dan theoretische overwegingen, waarvoor ze naar de specialisten ter zake verwijst, laat ze tientallen dissidenten uit voormalige Oostbloklanden aan het woord. Intellectuelen die het begrip totalitarisme in belangrijke mate hebben gevoed en wiens getuigenissen bij de politiek en de intelligentsia in West-Europa meestal in dovemansoren vielen. Het waren immers stoorzenders in de politiek van *appeasement* en veronachtzaming van de massale schendingen van de mensenrechten in de andere helft van het continent.

Barbara Spinelli laat enerzijds slachtoffers van zowel de goelag en de nazikampen horen, zoals Margarete Buber-Neumann, die de vergelijking van fascisme en communisme een intellectuele plicht vindt²³. Anderzijds komen dissidenten aan bod die de praktijken van onderdrukking en vervolging onder het communisme tijdens de Koude Oorlog beschrijven.

22 Yannis Thanassekos in NADIA FARKH, PIETER LAGROU, CHRISTIAN LAPORTE, SIMONE SUSSKIND & YANNIS THANASSEKOS, *Paroles de mémoires...*, p. 36.

23 BARBARA SPINELLI, *Der Gebrauch der Erinnerung...*, p. 43.

Ze klagen daarbij de eenzijdige herinneringspolitiek van West-Europese landen aan, die zorgvuldig vermijdt om de onderdrukking door het totalitarisme als een even grote gruwel als de oorlog te onderkennen. Ook toonde de Europese Unie geen enkel engagement om de totalitaire regimes aan de kaak te stellen, maar leek eerder gebaat bij het isolement van de landen achter het IJzeren Gordijn. Nu de Europese Unie naar het Oosten uitbreidt, hoopt Barbara Spinelli, kan dit, vanuit het perspectief van het totalitarisme, wellicht leiden tot een herbeschouwen van de twintigste-eeuwse geschiedenis van Europa.

In een recent overzichtsartikel over het totalitarisme wordt de odyssee beschreven, die de term sinds het interbellum heeft afgelegd²⁴. Voor het zijn intrede deed in academische middens, was het een uitgesproken politiek begrip. Tot op vandaag positioneert het zich steeds in een politiek geladen context. Eerder dan een sociaal-wetenschappelijk instrument, werd het ingezet als een ideologisch wapen. Eerder polemisch dan analytisch, is het een elastisch en polymorf begrip, even ontoereikend als onvermijdelijk. Anson Rabinbach legt de nadruk op de complexiteit van die politieke en ideologische contexten waarin het is gebruikt, om erop te wijzen dat het

allerminst louter om een modewoord van conservatieve zijde ging.

Behalve aan de klassieke theorieën en historiografie van het totalitarisme, wordt uitgebreid aandacht besteed aan het werk van Tzvetan Todorov, een van de meest productieve en toonaangevende auteurs op dit gebied²⁵. Vanuit zijn positie als voormalig kritisch intellectueel uit een Oost-Europees land, heeft Todorov een van de meest originele bijdragen in de discussie over het totalitarisme geleverd. Een dissident is Todorov niet geweest, want vooraleer hij zijn vaderland ontvluchtte, was de repressie van elke tegenspraak er zo drastisch, dat men voor de geringste kritiek op het regime al werd opgesloten, monddood gemaakt en heropgevoed werd. In Bulgarije, de trouwste bondgenoot van de Sovjet-Unie in Oost-Europa, was dissidentie tot begin jaren zestig quasi onmogelijk²⁶.

In zijn boeken en artikelen scherpt Tzvetan Todorov enkele eigenschappen van het totalitarisme aan, die het als negatie van de democratische rechtstaat karakteriseren. Daarbij stemt hij in met de kritiek van vele historici, die het begrip onbruikbaar achten en verwerpen, omdat het geen accuraat analyse-instrument is om zo verschillende maatschappijen als Stalins

24 ANSON RABINBACH, "Moments of Totalitarianism", in *History and Theory* 45, 2.2006, p. 72-100.

25 Van opleiding is Tzvetan Todorov literatuurwetenschapper en semioticus. Sinds een tiental jaar heeft hij zich echter vooral toegelegd op ideologie, ideeëngeschiedenis en herinneringspolitiek. Behalve *Les abus de mémoire* (Parijs, 1995), is zijn bekendste werk op dit vlak ongetwijfeld *Mémoire du Mal, Tentation du Bien. Enquête sur le siècle* (Parijs, 2000), dat ook in het Nederlands is vertaald (*Herinnering aan het kwaad, bekoring van het goede*, Amsterdam, 2002).

26 PIETER VAN DEN BLINK, "'Ik zwaai niet met vlaggen'. Interview met Tzvetan Todorov", in TZVETAN TODOROV, *Nieuw en oud geweld*, Amsterdam, 2004, p. 40. Meer ontboezemingen uit zijn jeugdijaren zijn te lezen in TZVETAN TODOROV, *Devoirs et délices. Une vie de passeur. Entretiens avec Catherine Portevin*, Parijs, 2002.

Rusland met Hitlers Duitsland te vergelijken. Totalitarisme is dan ook een ideaaltype, een tendens, een vorm van organisatie van een land die nooit in zijn zuivere vorm voorkomt. Het richt zich op de ideologie en de machtsuitoefening, ook bij samenlevingen en economische systemen die sterk van elkaar verschillen. Het biedt een perspectief om in te zien hoe mechanismen en processen die leiden tot vervolging en volkenmoord, werkzaam kunnen zijn in zeer verschillende maatschappijen.

Totalitarisme betekent het einde van het pluralisme en de tolerantie tegenover andersdenkenden. Er is één versie van de waarheid, het partijstandpunt dat de manier bepaalt hoe een maatschappij moet worden georganiseerd. Het is dan ook het einde van de politiek, in de zin van uitwisseling en confrontatie van verschillende ideologische standpunten in het parlement of het publieke forum. In plaats van scheiding is er de fusie van machten, waarbij alle gezag uitgaat van de hoogste partijorganen. Todorov legt er dan ook steeds de nadruk op hoezeer de autonomie van het individu tegenover de collectiviteit, is aangevreten. Hij spreekt vanuit eigen ervaring wanneer hij getuigt van de teloorgang van de individuele vrijheid en verantwoordelijkheid, de diepe vernedering die de mens onder het communisme murw en apathisch maakte voor de publieke zaak. Het individu had geen recht op een onafhankelijke, zelfstandige mening, maar had slechts betekenis als lid van de zogenaamde gelijkgestemde gemeenschap. Het hogere gelijk van de partij moest dan ook per-

manent worden bewaakt door de bevolking te controleren, censureren, bespieden en bedreigen met bestraffing, uitsluiting, opsluiting, verkommering, verhongering, vernietiging in kampen. Van andere auteurs weten we dan ook dat concentratiekampen het koppende hart van het totalitarisme zijn.

De Verleiding van het Goede

De originaliteit van Tzvetan Todorovs visie op het totalitarisme ligt niet zozeer in het aanduiden van deze negatieve eigenschappen, die door elk weldenkende burger zullen worden veracht. Todorov benadrukt dat de maatschappij die het totalitarisme voorspiegelde en door middel van terreur moest worden verwezenlijkt, er één was van volmaakte harmonie. Deze kon worden bereikt omdat men de illusie koesterde van de totale maakbaarheid, van de transparante structuur van de maatschappij. In navolging van klassieke theorieën, duidt Todorov op de sciëntistische wortels van het totalitarisme, waardoor mens en maatschappij logische en consistente eenheden werden, die onderworpen waren aan wetmatigheden zoals in de natuurwetenschap. Nog meer uitgesproken dan het fascisme bracht het communisme een heilsboodschap, een utopisch toekomstbeeld. Ook het project Transit Mechelen wil duidelijk maken dat sommige aspecten van regimes, die we nu als verwerpelijk beschouwen, toen door velen als positief werden gepercipieerd²⁷. Anders dan het eindeloze gepalaver van de democratie verspreidt het totalitarisme een boodschap van hoop en verwachting. Deze

²⁷ *Transit Mechelen...*, p. 36.

verleiding van het Goede, “*la Tentation du Bien*”, staat centraal in Todorovs visie op het totalitarisme ²⁸. Ze raakt de kern van de geestesziekte waarop Barbara Spinelli duidt.

De humanitaire en universalistische gedaante van het communisme, de “*Tentation du Bien*”, hebben ook vandaag nog hun invloed op zowel de herinneringscultus als de professionele omgang met de geschiedenis van de twintigste eeuw. De terughoudendheid waarmee een project als het museum Transit Mechelen staat tegenover de onmenselijke praktijken van het communisme, is wat dat betreft overduidelijk. Ondanks haar vergelijkend opzet en engagement om de waarden van onze democratische rechtstaat te verdedigen, wordt er nauwelijks verwezen naar die mechanismen en processen die onder het communisme tot vervolging en volkenmoord hebben geleid. De verblindende door de zogenaamde humanistische en universalistische ideologie van het communisme, leidt zelfs tot bovenvernoemde vertekeningen van de geschiedenis door een gerespecteerde expert in een gedegen publicatie.

In totalitarismetheorieën wordt de communistische ideologie soms voorgesteld als een gesecculariseerde heilsleer met bijbelse wortels, een messianisme dat de banden met het *jenseits* heeft verbroken en het aards paradijs hier op aarde wil realiseren. Het hoogdravende humanisme en universalisme, waarin

de communistische doelstellingen zijn gehuld, waren steeds een dekmantel voor mechanismen en processen die leiden tot vervolging, mensenrechtenschendingen en massamoord. Overspannen intenties om de hemel op aarde te willen verwezenlijken, leiden al te vaak tot de hel, wist Popper al. Tzvetan Todorov heeft het argument van het humanisme en de universaliteit van het communisme, waardoor het zich verre van de nazistische barbarij plaatste, in verschillende teksten ontkracht ²⁹. Het communisme wilde pas universeel zijn nadat de vijanden waren geëlimineerd: een universalisme voor de proletarische meerderheid, nadat andere sociale klassen waren uitgeschakeld. De nazi's voorspelden het duizendjarige Germaanse rijk, de Sovjets hielden het volk een klasseloze toekomst voor. Beide deden ze dat na het elimineren of uithongeren van bepaalde bevolkingsgroepen. Hitler wilde een maatschappij zonder Joden, Stalin een maatschappij zonder klassen. In het ene geval ging het om een industriële uitroeiing van miljoenen mensen door moord, in het andere om een ambachtelijke uitschakeling van miljoenen door een bewuste politiek van uithongering. Todorov klaagt hier aan wat ook Barbara Spinelli impliciet bedoelt. Het nazisme wordt op basis van zijn ideologie en moordende uitwerking veroordeeld, terwijl men zich laat verleiden door de zelfverklaarde objectieven van het communisme, zonder er de genocidaire logica en de nefaste gevolgen in de praktijk van in te zien.

²⁸ Cf. de veelzeggende titel van een interview met Todorov in *De Standaard*, 19.12.2002 naar aanleiding van het verschijnen van de Nederlandse vertaling: “Verlos ons van het goede”.

²⁹ Bijvoorbeeld in TZVETAN TODOROV, “Le totalitarisme, encore une fois”, in ENZO TRAVERSO (ed.), *Le Totalitarisme. Le XXe siècle en débat*, Parijs, 2001, p. 783.

Net omdat het communisme een aanzienlijk deel van Europa bijna de gehele twintigste eeuw in zijn greep hield, is het volgens Tzvetan Todorov een vorm van totalitarisme waarvoor we extra op onze hoede moeten zijn. Krachtiger, verleidelijker en duurzamer dan het fascisme, spiegelt het velen vandaag nog de verlokking van het Goede voor. Alleen wanneer we door de geschiedenis beseffen hoe goede bedoelingen soms kwalijke gevolgen kunnen hebben, kunnen we waakzaam blijven. Hoe paradoxaal ook, de *“Tentation du Bien”* heeft in de twintigste eeuw veel meer slachtoffers gemaakt dan de *“Tentation du Mal”*³⁰.

De erfenis van het totalitarisme in Oost en West

Om begrijpelijke redenen is de term totalitarisme door de linkse intelligentsia in de voorbije halve eeuw gemedend. Met het aanklagen van de misdaden van het communisme liep men immers het risico op applaus van het verkeerde kamp. Nochtans doorbreekt het begrip het traditionele politieke spectrum, de gebruikelijke links-rechts tegenstelling. Als antipode van de democratische rechtstaat duidt het op de verwantschap tussen de uitersten van het lineaire schema gaande van extreem-links naar extreem-rechts. In zijn standaardwerk over het totalitarisme wijst Enzo Traverso in dat verband naar Jacob Talmon, wiens inzichten een halve eeuw invloedrijker

waren dan die van de vandaag alom geprezen Hannah Arendt³¹. In zijn derde grote werk wijst hij op verwantschap van de beide grote collectivistische ideologieën – nationalisme en socialisme –, die in het tweede kwart van de negentiende eeuw ontstonden en beide gebaseerd waren op een seculiere heilsleer³². De doctrinaire overeenkomsten in beide ideologieën vormen de bakermat van het totalitarisme: een organisch maatschappijbeeld waarin het individu steeds onderworpen is aan de gemeenschap, idealen zoals een klassenloze of een raszuivere samenleving, machtsconcentratie in een leidersfiguur, geweld en terreur om die doelen te bereiken. Deze verwantschap biedt ons tegelijkertijd een ander spectrum, geen lijn maar een driehoek. Nationalisme en socialisme zijn twee hoeken tegenover een derde, het politieke centrum in de klassieke links-rechts voorstelling. Terwijl de middenpositie op de lijn voor een per definitie principeloze, halfslachtige links noch rechts houding doorgaat, krijgt ze in het driehoeksschema een eigen betekenis, een overtuiging die bij uitstek staat voor de waarden van onze rechtstaat: scheiding der machten, meningsvrijheid, pluralisme, tolerantie etc.

Het driehoeksmodel maakt het ook mogelijk te begrijpen hoe iemand de overgang van extreem-links naar extreem-rechts maakt zonder via het centrum te passeren. Mussolini is misschien het bekendste

30 TZVETAN TODOROV, *Mémoire du Mal, Tentation du Bien...*, p. 216.

31 ENZO TRAVERSO (ed.), *Le Totalitarisme. Le XXe siècle en débat*, Parijs, 2001, p. 65. Ook de bekende geschiedtheoreticus Frank Ankersmit haalt de Israëliische historicus uit de vergetelheid, zie het hoofdstuk “Geschiedenis van de totalitaire staat. Over het werk van Jacob L. Talmon”, in FRANK R. ANKERSMIT, *De spiegel van het verleden*, Kampen, 1996, p. 222-242.

32 JACOB L. TALMON, *The myth of the nation and the vision of revolution. The origins of ideological polarization in the 20th century*, Londen, 1980.

voorbeeld uit de geschiedenis, maar uit het boek van Barbara Spinelli blijkt dat ook de recente evolutie in een groot deel van het voormalige Oostblok ermee kan worden verklaard. De hoofdmoot van het boek beschrijft de snelle metamorfose van een strak communisme naar een etnisch gekleurd nationalisme, die wellicht het best is te merken in het optreden van Milosevic. Ook de Witrussische president Lukaschenko, om slechts een ander voorbeeld te nemen, is een excellentie die in vertrouwde Sovjet-stijl met harde hand blijft regeren, elke democratische hervorming blokkeert en openlijk getuigt van zijn bewondering voor Hitler ³³.

Vele bladzijden besteedt Barbara Spinelli aan het Rusland van Poetin en het (on) democratische gehalte van zijn regime, inclusief de (on)mogelijkheid tot herinnering en omgang met de erfenis uit het Sovjet-verleden. Na enkele hoopvolle jaren van politieke dooi onder zijn voorganger, heeft Poetin het roer opnieuw strak in handen. Kritische intellectuelen kruipen opnieuw in hun rol als dissident. De man die zich aan de kiezer niet als politicus, maar als soldaat presenteerde, is een schoolvoorbeeld van de totalitaire methode om aan de macht vast te klampen: politieke opposenten monddood gemaakt, quasi onbestaande persvrijheid, gebruikelijke schendingen van de mensenrechten, om maar niet te spreken over de vervolging, etnische zuivering en massamoord in de Kaukasus, die onder

het mom van een totale oorlog aan het oog van de media worden onttrokken. De gebeurtenissen van het jaar 1989 worden door de voormalige KGB-officier Poetin geassocieerd als 'een catastrofe', het vaderland onwaardig. Dat is niet verwonderlijk voor een president die zich laat zich omringen door een politieke elite, voor wie de nationalistische slogans van een figuur als Schirinovskij gemeengoed zijn geworden ³⁴. De onderdrukking van een kritische pers gaat trouwens gepaard met het opduiken van talloze kranten waarin nazi-sympathieën en heimwee naar het bolsjewistisch verleden in een amalgaam samenvloeien. In die context heeft het begrip totalitarisme allerminst afgedaan, zoals meer theoretisch ingestelde auteurs wel eens durven vaststellen ³⁵. Kan men zich voorstellen dat de Duitse Bondsrepubliek in de jaren vijftig zou zijn geleid door een voormalig kopstuk van de Gestapo, omringd door een kabinet van ex-nazi's, die de val van Nazi-Duitsland als een catastrofe zou hebben betreurd? Toch staan de meeste Westerse landen gewillig tegenover de Russische moloch. Er is nauwelijks politieke en economische druk om de mensenrechten en principes van de democratische rechtstaat te laten respecteren ³⁶.

Door de geestesziekte van een herinneringscultus die zozeer gefixeerd bleef op fascisme en nazisme, en door de passieve *appeasement*-politiek tijdens de Koude Oorlog, is men in West-Europa blind voor

³³ BARBARA SPINELLI, *Der Gebrauch der Erinnerung...*, p. 54.

³⁴ BARBARA SPINELLI, *Der Gebrauch der Erinnerung...*, p. 281.

³⁵ Zoals Enzo Traverso gelooft, wanneer hij beweert: "Après la dissolution de l'URSS et la fin du bloc soviétique, le totalitarisme a quitté le domaine de l'actualité", in ENZO TRAVERSO (ed.), *Le Totalitarisme...*, p. 105.

³⁶ BARBARA SPINELLI, *Der Gebrauch der Erinnerung...*, p. 54.

de maatschappelijke en politieke malaise waarin het communisme de landen van het Oostblok heeft achtergelaten. Het perspectief van het totalitarisme had nochtans kunnen waarschuwen voor een evolutie waarbij het communisme naadloos in een fascistoïde nationalisme kon overgaan. Na de val van de Muur gingen er echter grosso modo van uit dat de economische en ecologische puinhoop snel zouden worden opgeruimd en dat vrije verkiezingen en het kapitalisme de maatschappij er in luttele jaren weer bovenop zou helpen. Men zag er geen graten in dat de oude garde in vele gevallen aan de macht bleef, nadat ze een andere ideologische gedaante had aangenomen en de staatseigendommen onder elkaar hadden “geprivatiseerd”³⁷.

Dat het vandaag, anno 2006, anders uitdraait, bewijst dat een maatschappij het totalitaire trauma niet zomaar van zich kan afwerpen. De totalitaire denkpatronen verdwijnen niet wanneer het woord communisme wordt geschrapt. Wanneer de voormalige machthebbers zich democratische socialistische noemen en de argeleze burgers met een nationalistisch programma voor hun kar spannen, blijken de totalitaire tendensen hardvochtiger dan gedacht. In zoverre het totalitarisme de vernietiging van de politiek zelf is, heeft het diepe sporen nagelaten in de voormalige Oostbloklanden. Niet alleen heeft het communisme een economische en ecologische puinhoop achtergelaten, ze heeft ook op maatschappelijk, politiek en zelfs moreel vlak diepe wonden geslagen.

Zoals Tzvetan Todorov opmerkt heeft het communisme met de mens het omgekeerde bereikt als wat ze in oorsprong wilde. De socialistische Nieuwe Mens die zich, gezuiverd van egoïsme, onbaatzuchtig voor de gemeenschap inzet, de politiek die het gemeenschappelijk belang diende, was slechts een uithangbord om de geïnstitutionaliseerde leugen te verdoezelen. De openbare sector, de publieke zaak is door decennia van desinformatie, wanbeleid en corruptie zodanig aangetast, dat het communisme is geëindigd in een maatschappij waarin het eigenbelang primeert³⁸. Dat dit een vruchtbare voedingsbodem voor xenofobie en desinteresse in de politiek vormt, moge duidelijk in de vaak geciteerde en profetische boutade van de voormalige Poolse dissident Adam Michnik : “Het ergste aan het communisme is wat er na komt”.

Engagement en contestatie

Om tot de kern van onze thematiek terug te komen, de totalitaire trekken in de post-communistische samenlevingen blijken ook uit de omgang met de erfenis van het Sovjet-tijdperk. Van een zelfonderzoek, waartoe de Bondsrepubliek zich na de Tweede Wereldoorlog heeft verplicht, is allerminst sprake. Had in 1948 nog een meerderheid van de West-Duitsers een positief oordeel over de intenties van Nazi's, een pijnlijke bewustwording heeft de doorsnee burger na een halve eeuw van de democratische waarden overtuigd³⁹. Daarop is het vooralsnog geduldig wachten voor de burgers van de Russische

37 Een courante uitdrukking in het alledaagse leven in Bulgarije om, met enig cynisme, te wijzen op de verduistering en diefstal van publieke goederen door de op post gebleven *nomenclatura*.

38 TZVETAN TODOROV, “Le totalitarisme, encore une fois”..., p. 789.

39 Cf. de DDR-opposant Joachim Gauck in BARBARA SPINELLI, *Der Gebrauch der Erinnerung...*, p. 171.

federatie. Met grote moeite en na veel ontwikkelingen werd pas in 1990 in Moskou, voor het KGB-hoofdkwartier van weleer, een gedenksteen voor de slachtoffers van het communisme onthuld. Andere herdenkingsinitiatieven moeten zich behelpen met buitenlandse private steun. De stichting Memorial, die in 1988 is ontstaan ter bestudering en herinnering van zeventig jaar bloedvergieten onder Sovjetheerschappij, hoeft niet op financiële of morele steun van het regime te rekenen. Barbara Spinelli beschrijft zelfs hoe de stichting als een subversieve groepering wordt behandeld, wanneer men vraagt naar KGB-archieven, naar de toedracht van de moorden op politieke tegenstanders of schadevergoeding voor slachtoffers⁴⁰.

Eens te meer toont dit aan hoezeer democratie, pluralisme en vrijheid van meningsuiting verweven zijn met een kritische omgang met het verleden. In de woorden van Pieter Lagrou: “*le débat historique est un débat civique, un débat par essence politique et qui concerne donc tous les citoyens*”⁴¹. Het onderscheid tussen herinnering en geschiedenis mag niet leiden tot de illusie van geschiedschrijving als maagdelijke wetenschap die verheven is boven ideologische en morele imperatieven, boven de basiswaarden van onze maatschappij en ons politieke systeem.

Uitgaan van het begrip totalitarisme houdt in dat men uitgaat van liberale grondslagen van onze democratische rechtstaat. De waarschuwing voor de gevaren van het totalitarisme impliceren een verdediging van die grondslagen. Sommige linkse intellectuelen schijnen dit slechts *à contre coeur* te willen toegeven⁴². In haar kritiek op de houding van de Duitse sociaal-democratische toenaderingspolitiek ten opzichte van het communisme, weerlegt Barbara Spinelli het daarmee samenhangende historische misverstand. De sociaaldemocratie wortelt niet in het marxisme, maar in het liberalisme; de totalitaire grondthesen van het communisme staan haaks op het wezen van de sociaal-democratie en haar succesvolle rol in de naoorlogse geschiedenis van onze democratische rechtstaat⁴³.

Tijdens het seminarie over herinnering en geschiedenis van 21 juni 2006 in het SOMA, benadrukten historici als Manu Gerard en Pieter Lagrou hoezeer de geschiedenis gebaat is bij een contradictoair debat. Een verleden dat in een officiële interpretatie wordt vastgelegd, kan nooit intellectueel te rechtvaardigen zijn. Een van hogerhand gedicteerde versie van de geschiedenis zal in de democratie altijd sneuvelen. Datzelfde geldt voor een geschiedbeeld dat zichzelf boven elke inter-

40 BARBARA SPINELLI, *Der Gebrauch der Erinnerung...*, p. 322-324.

41 Pieter Lagrou in NADIA FARKH, PIETER LAGROU, CHRISTIAN LAPORTE, SIMONE SUSSKIND & YANNIS THANASSEKOS, *Paroles de mémoires...*, p. 14.

42 “*The moment one accepts the notion of totalitarianism, one is firmly located within liberal democratic horizon*”, betreurde Slavoj Žižek, alsof er een alternatief zou bestaan, in SLAVOJ ŽIŽEK, *Did somebody say Totalitarianism? Five inventions in the (mis)use of a notion*, Londen/New York, 2001, p. 3.

43 BARBARA SPINELLI, *Der Gebrauch der Erinnerung...*, p. 125-126.

pretatie stelt en pretendeert de historische waarheid in pacht te hebben⁴⁴. De democratie staat garant voor een beeld van de geschiedenis dat permanent veranderd door nieuwe interpretaties, nuances, vergelijkingen.

Alhoewel Stéphane Courtois in de inleiding van het *Zwartboek van het communisme* stelt dat het “niet de bedoeling was hier een of andere macabere vergelijkende rekensom op te stellen (...) een hiërarchie in wreedheid”⁴⁵, wordt hij daar wel op afgerekend. Nochtans gebruiken ook onze historici continu getallen, bijvoorbeeld in hun afweging van het veel grotere aantal slachtoffers van de collaboratie tegenover dat van de repressie. De reeksen optelsommen met het aantal doden onder het communisme bij Courtois, insinueren echter een rekenkundige vergelijking waardoor zijn interpretatie een karikatuur wordt en haar geloofwaardigheid verliest. Vergelijken in de geschiedenis mag dan ook nooit in een strikt mathematische zin worden begrepen, het is nooit een exact aan elkaar gelijk of ongelijk stellen, maar wel het met elkaar in verband brengen in een groter geheel.

In het debat dat in ons land omtrent de herinneringscultus wordt gevoerd, kan het begrip totalitarisme een dergelijk groter geheel en vergelijkingsperspectief bieden. Door te wijzen op de verlokking van het Goede, wijst Tzvetan Todorov op de verblinding voor de totalitaire dimensie van het communisme⁴⁶. Voor Barbara Spinelli, die de totalitarismetheorie achterwege laat in het voordeel van de getuigenissen van dissidenten, is die verblinding een geestesziekte die onze herinneringscultus en omgang met de Europese geschiedenis van de twintigste eeuw vervormt en verminkt. Aanklachten als deze hoeven niet per se het debat te verzuren. Alhoewel ze een wrange smaak kunnen nalaten, kan de contestatie de herinnering en de omgang met het verleden alleen maar verlevendigen. Daarop duidt ook Anson Rabinbach, wanneer hij wijst op de bewustwording die door de polemiek en contestatie rond het Berlijnse memoriaal voor de vermoorde Europese Joden, is aangewakkerd⁴⁷. Een gestroomlijnde, van overheidswege opgedrongen herinneringscultus, zal een dergelijke sensibilisering nooit kunnen veroorzaken.

Onze reflecties gaan uit van eenzelfde engagement als dat van het comité dat

44 Daar heeft de Marxistische geschiedinterpretatie natuurlijk een handje van weg. Ook in ons land zijn sommige academici, ook op geschiedtheoretisch vlak, vandaag nog verblind door de “*Tentation du Bien*”, de waan van een “totale logica van waaruit verleden en heden is te verklaren”, het sciëntisme dat aan de basis ligt van totalitaire ideologieën. Enkele jaren geleden nog vonden enkele historici van de Universiteit Gent het nodig hun engagement in die zin uit te dragen, cf. mijn recensie van JAN DUMOLYN (red.), *Aan de rand van het relativisme. Geschiedenis en engagement*, Brussel, 2003, in *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, nr. 13/14, Brussel, 2004, p. 328-329.

45 STÉPHANE COURTOIS e.a., *Zwartboek van het communisme. Misdaeden, terreur, onderdrukking*, Amsterdam, 1997, p. 30-31.

46 De verblinding door het emancipatorische ideaal blijkt ook bij een heden ten dage trendy intellectueel als Slavoj Žižek: “*the difficult task is to confront the radical ambiguity of Stalinist ideology which, even at its most totalitarian, still exudes an emancipatory potential*”, in SLAVOJ ŽIŽEK, *Did somebody say Totalitarianism? Five inventions in the (mis)use of a notion*, Londen/New York, 2001, p. 131.

47 ANSON RABINBACH, “*Moments of Totalitarianism*”..., p. 100.

het project Transit Mechelen heeft voorbereid : de starre patronen van de herinneringscultus doorbreken om, in verschillende ideologieën en politieke systemen, processen en mechanismen op te sporen die leiden tot vervolging en volkenmoord. Door ze in vergelijkend perspectief voor te stellen engageren we ons om op de gevaren te wijzen, zodat er lessen uit kunnen worden getrokken. Ondanks het gelijkwaardige engagement, is het te betwijfelen of ons standpunt het comité genegen zal zijn. Daarvoor is de afwezigheid van de term totalitarisme in het rapport, te opvallend. Volgens Tzvetan Todorov en vele andere auteurs is het begrip totalitarisme een centraal concept in de geschiedenis van vervolging en volkenmoord in de twintigste eeuw. In het eenenvijftig pagina's tellende rapport van het comité komt het niet één keer voor. Gezien de expertise van de leden van het comité kan dat niet uit vergetelheid of nonchalance zijn.

* WILLEM ERAUW (°1965) is licentiaat geschiedenis (Universiteit Gent), verbonden aan het SOMA. Hij is auteur van *Koningin Elisabeth. Over pacifisme, pantheïsme en de passie voor muziek*, Gent 1995, en publiceerde tal van artikelen over uiteenlopende thema's omtrent cultuur- en ideeëngeschiedenis.